

УДК [930.253+94](477.51)

Р. Б. ВОРОБЕЙ*

ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ – 210 РОКІВ

Подано деякі документи, що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області, а також проаналізовано окремі джерела щодо дослідження питання утворення та розвитку Чернігівської губернії у XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: Російська імперія; губернія; адміністративна одиниця; українські землі; статистичні свідчення.

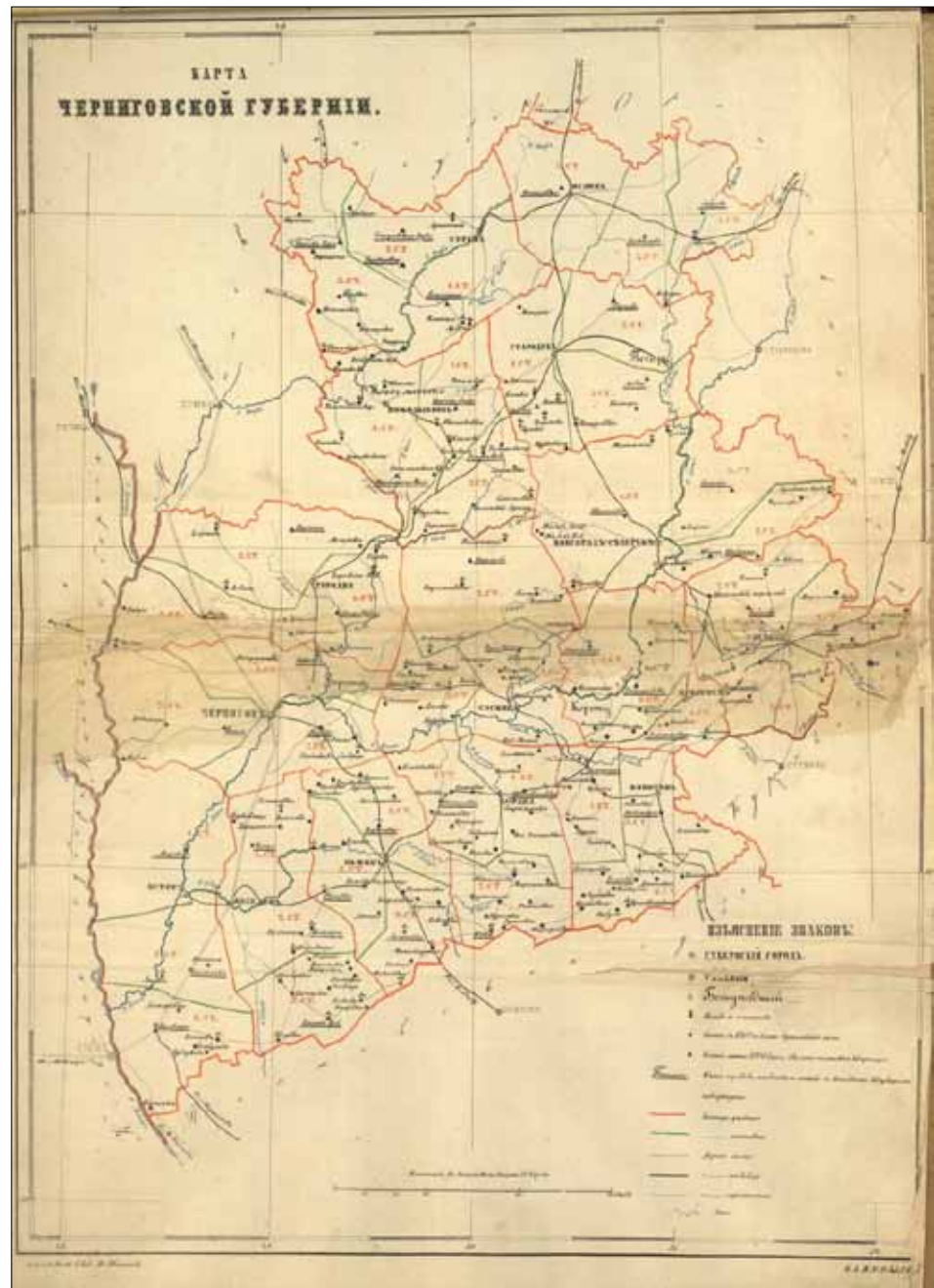
У 2012 р. виповнюється 210 років з часу утворення Чернігівської губернії. Мета даної статті полягає у проведенні короткого огляду джерельної бази вивчення історичного періоду утворення та розвитку Чернігівської губернії. Йдеться передусім про деякі друковані джерела, що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області, а також про архівні документи фонду Чернігівського статистичного комітету.

Згадаймо, що вперше поділ Московської держави на губернії відбувся за указом Петра I у 1708 році: встановлювалося вісім губерній, дві з яких – Київська і Азовська – займали частину території України. 1775 р. за “Установлением о губернии”, яке поширювалося на українські землі з 1781 р., Російську імперію було поділено на сорок одну губернію. Щодо території Лівобережної України, то 1796 р. вона отримала назву Малоросійської губернії.

27 лютого 1802 р. відбувся поділ Малоросійської губернії на дві менші за територією адміністративні одиниці – Полтавську та Чернігівську губернії: “20.162. – Февраля 27. 1802. Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу. – Об учреждении Губерний Малороссийских: Черниговской и Полтавской и Белорусских: Могилевской и Витебской.

Правительствующий Сенат слушали Высочайше подтвержденные Его Императорским Величеством доклады Правительствующего Сената минувшего января 28, которыми всеподданейше представлено было, 1-м чтоб из Малороссийской губернии учредить две губернии, и именоваться одной Черниговскою, а другой Полтавскою губерниями, и в каждой из них быть по 12 поветов или уездов, и именно в Черниговской ныне уже существующим: 1) Черниговскому, 2) Козелецкому, 3) Нежинскому, 4) Конотопскому, 5) Глуховскому, 6) Новгород-Се-

* *Воробей Раїса Борисівна* – кандидат наук з державного управління, директор Державного архіву Чернігівської області.

Мапа Чернігівської губернії середини XIX століття. – Черниговская губерния.
Список населенных мест по сведениям 1859 года. – Санктпетербург, 1866.

верському, 7) Сосницкому, 8) Стародубському, 9) Мглинському, да вновь учредить 10) Городницкой, 11) Новоместской, 12) Борзенской, возобновя прежде бывшие уездные или поветовые правления в городах того же имени...”¹.

До складу Чернігівської губернії у 1802 р. увійшло 12 повітів. Згідно з указом від 27 березня 1803 р. “О новом разделении Малороссийской губернии на поветы“ у Чернігівській губернії повітовими містами стали також Остер, Кролевець та Сураж. У 1809 р. Новоміський повіт було перейменовано на Новозибківський:

“24.460. – Генваря 30. 1809. Именной, данный Сенату. – Об уничтожении в Черниговской губернии поветового города, Новое Место называемого; об учреждении такового в слободе Зыбкой с наименованием онаго Новозыбкой; об обращении на устройство сего города откупной суммы за продажу вина по слободе Зыбкой; об учреждении в нем вместо Ратуши Магистрата и о запрещении евреям селиться и прописываться в оном.

По доведенному министром внутренних дел до сведения нашего представлению Малороссийского генерал-губернатора, о необходимости уничтожить поветовой город Черниговской губернии, Новое Место называемый, учредить таковой в слободе Зыбкой, в малом расстоянии от первого находящийся и населением, обзаведениями и движением промышленности, над оным преимущественной, повелеваем: 1) Город Новое Место оставить заштатным. 2) В слободе Зыбкой учредить поветовой город. 3) Именоватъ город сей Ново-Зыбкой. 4) Откупную сумму за продажу вина по слободе Зыбкой в Казенную палату доселе поступавшую, обратить впредь на устройство города Ново-Зыбкого. 5) Вместо Ратуши учредить в нем Магистрат. 6) Запретить евреям поселяться и прописываться в оном.

Правительствующий Сенат не оставит учинить о сем надлежащего распоряжения”².

Наступні ж 100 років майже не внесли змін до адміністративного поділу Чернігівської губернії; вона складалася з 15 повітів, що поділялися на 187 волостей.

На початку 1917 р. українські землі перебували у складі Київської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Чорноморської, Подільської та Волинської й частково Люблінської, Сідлецької, Гродненської, Мінської, Бессарабської і Кубанської губерній. У 1919 р. у складі РРСФР була створена нова губернія – Гомельська, до складу якої було включено 4 повіти Чернігівської губернії: Мглинський, Новозибківський, Стародубський, Суразький.

У серпні 1920 р. був створений Шосткинський повіт, до якого увійшли волості: Івотська (з Новгород-Сіверського повіту), Клишківська

і Чапліївська (з Кролевецького повіту), Локотська, Ямпільська і м. Вороніж з хуторами (з Глухівського повіту).

У 1921 р. територія України поділялася на дванадцять губерній, а згодом – на дев'ять.

З березня 1923 р. стара система районування (волость – повіт – губернія) була замінена новою (район – округ – губернія). У Чернігівській губернії було сформовано 5 округів і 58 районів. Наприкінці 1924 р. Парафіївський район Конотопського округу і Сорокошицький район Чернігівського округу були розформовані. Територія Парафіївського району відійшла до районів Ніжинського і Конотопського округів, а Сорокошицького району – до Чернігівського округу. Внаслідок адміністративно-територіальної реформи в Україні 1925 р. губернії було скасовано, отже, Чернігівська губернія була ліквідована, а її територія залишалася в складі Глухівського, Конотопського, Ніжинського і Чернігівського округів³.

У Державному архіві Чернігівської області зберігаються архівні документи та друковані джерела, які дозволяють проаналізувати процес формування місцевих органів державної влади та управління Чернігівської губернії, органів міського, земського та станового самоврядування, судових та військово-адміністративних установ, фінансових, податкових, кредитних та статистичних органів тощо. Детальна інформація про соціально-економічний, демографічний, історико-географічний стан губернії в різні роки її існування міститься також у спеціальних збірниках, що склалися губернськими статистичними комітетами, головне призначення яких полягало у належному впорядкуванні статистичних даних шляхом збирання інформації відповідно до вимог уряду та Центрального статистичного комітету про кількість і якість земель, народонаселення та виробничі сили губернії. Інформація систематизувалася за єдиними формами, розробленими Міністерством внутрішніх справ⁴. Один із найдавніших статистичних звітів про стан Чернігівської губернії з огляду на час її утворення належить до 1845 р. Вважаємо за доцільне навести цей документ у повному обсязі.

“Статистические сведения о Черниговской губернии за 1845 год

В Черниговской губернии состоит:

О числе городов	Уездных городов включая и губернский .	15
и селений	Заштатных	4
	Посадов	16
	Местечек	41
	Слобод	12
	Сел	822
	Деревень	982
	Всего	1892

О числе жителей	Жительствующих в губернии обоего пола:	
	Дворян потомственных	10698
	В том числе имеющих право подать голос на выборах в Губернских собраниях ..	1168
	Дворян личных	12225
	Разночинцев	1368
	Священнослужителей и семейств их ..	4576
	Церковнослужителей и семейств их ...	9458
	Монашествующих мужского и женского пола	201
	Отставных солдат и их жен	6135
	Почетных граждан	159
	В том числе объявивших капиталы ...	672
	Дворовых людей	18520
	Казенных крестьян	190184
	Казачков	414271
	Колонистов	1895
	Нежинских греков	1679
	Свободных хлебопашцев	230
	Помещичьих	589351
	Всего	1370160
В губернии находится войск:		
О числе войск:	Пехоты	нет
	Внутренней стражи	3338
	Военных контонистов	978
	Бессрочно отпускных	5476
	Всего	9792
В губернии находится земли:		
О количестве земли:	Под усадьбами и выгонами	259495
	Пашенной	3190591
	Сенокосной	329365
Под лесами:	Казенными	221435
	Помещичими	294465
	Общего владения	49744
Под реками, дорогами и болотами		358434
	Всего	4703529
О церквах	В губернии церквей:	
	Каменных	235
	Деревянных	857
	Монастырей	26
	Часовень	21
	Всего	1139
В том числе лютеранских		1
Римско-католических		1

О казенных зданиях:	Казенных домов, занимаемых присутственными местами, училищами, почтовыми конторами, больницами и острогами	
	Каменных	31
	Деревянных	39
	По ветхости ничем не занимаемые	9
	Всего	79
	Сверх сего разных каменных и деревянных зданий для помещения полиций, дум, магистратов, мер и весов и прочего содержимых на счет городских обществ	159
	В губернии находится:	
Об учебных заведениях:	Гимназий	3
	Лицей.....	1
	Благородных мужских пансионов	2
	Уездных и приходских училищ.....	36
	Женских пансионов.....	7
	Общая ученическая квартира.....	1
	В них обучающихся	2974
	Духовная семинария.....	1
	Уездных и приходских духовных училищ ..	4
	В них обучающихся	1068
	Сельских приходских училищ ведомству Государственных имуществ подлежащих..	5 7
	В них обучающихся	1549
О богоугодных и благотворительных заведениях	Больниц в губернском городе на 180 кроватей	1
	В ней находится больных	171
	В уездном городе Нежин на 40 кроватей ..	1
	В ней находится больных	93
	В уездных городах на 325 кроватей	13
	В них находится больных	180
	Богоделень в губернском городе	1
	В ней призревается обоего пола	50
	В уездных городах	2
	В них призревается обоего пола.....	70
	Дом для инвалидов в городе Нежин	1
	В нем призревается	20
	Сиротский дом	1
	В нем воспитывается	30
	Дом умалишенных в губернском городе ...	1
	В нем находится больных	26

	Сверх того по неимению рабочего дома содержится при заведениях:	
	В губернском городе на усмирении.....	5
	Бродяг взятых за неимением письменных видов	22
О народной промышленности	В губернии находится:	
Фабрик	Суконных	24
	Полотняных	1
	Парусинных	7
	Бумажных	6
	Чулочных	7
	Табачная	1
	Всего	46
Заводов	Пороховых	1
	Фарфоровых	1
	Селитряных	5
	Стекланных.....	7
	Кафельных	1
	Кирпичных	2
	Медных	3
	Кожевенных	37
	Свечных восковых	2
	Свечных сальных	21
	Салотопенных	10
	Винокуренных	964
	Мыльных	14
	Пивоваренных	1
	Свекловично-сахарных.....	26
	Медоваренных	3
	Воскобойных	6
	Поташный	1
	Канатных	2
	Конных	4
	Шпанских овец	43
	Картофельно-паточных	1
	Всего	1201

Главная промышленность губернии состоит в хлебопашестве, винокурении и произростании пеньки в уездах: Новгородсверском, Стародубском, Новозыбковском и Суражском и табаку в Нежинском, Сосницком, Борзенском и Конотопском. Из произведенного ежегодно отпускается к Рижскому и Санктпетербургскому портам до 20-ти берковцев канатов и бичевы в разные соседние губернии и на Дон до 10-ти

пудов, сала в Санктпетербург и Ригу до 30-ти пудов, табаку в Санктпетербург и Москву до 100 пудов, сверх того производится торг кожами, щетиною, конопляным маслом, льном, медом и воском, в Глуховском уезде близ села Полошек капается фарфоровая глина.

О путях сообщений
рекам:

Водяные сплавы в губернии производятся по

Днепру, Десне и Сейму; главнейшие ухопутные дороги суть: Санктпетербургская через Городню, Чернигов и Козелец до Киева и Московская через Глухов, Кролевец, Борзну, Нежин и Козелец тоже до Киева. Как сии, так и прочие дороги состоят в должной исправности. Для переправ через реки: Днепр, Десну, Снов, Бесидь, Унич, Сож, Вить, Судость, Клевень и Сейм, в разных местах существует 59 постоянных паромов, из коих 7 казенных, 49 разных частных владельцев, а прочие принадлежат городам, которые отданы в откупное содержание и сбор на них производится по утвержденной таксе. Мостов и гатей в разных местах находится 7450.

Для движения почт, возки курьеров, эстафет и проезжающих по большим и боковым трактам находится почтовых станций 60. На них содержится 1116 лошадей. $80 \frac{1}{2}$

О справочных ценах
на провиант и фураж

В прошедшем марте месяце существовали цены:

За четверть ржаной муки $1 \text{ р. } 80 \frac{1}{2} \text{ к.}$

За четверть гречневых круп $2 \text{ р. } 95 \frac{1}{2} \text{ к.}$

За четверть овса $1 \text{ р. } 62 \frac{1}{2} \text{ к.}$

За фунт говядины $3 \frac{1}{4} \text{ к.}$

За пуд сена $13 \frac{3}{4} \text{ к.}$

За пуд соломы 3 к.

О казенных доходах по губернии	Казенные доходы по губернии по смете составляют: а) податей со всех состояний, платящих оные1254275 р.3 к. б) с питейных откупов342390 р. с) разных неокладных сборов, как то за оброчные статьи, гербовую бумагу, паспорта, от купчих крепостей, почтового сбора, попенных за казенные леса и пр. 325286 р.22 $\frac{3}{4}$ к.
--------------------------------	---

Всего 1921951 р. 25 $\frac{3}{4}$ к.

О недоимках	По 1 число марта месяца сего года числится по губернии недоимки: а) на мещанах, козаках и казенных крестьянах разных наименований 1116417 р. 57 $\frac{1}{4}$ к. б) на помещичьих крестьянах296873 р. 20 $\frac{1}{4}$ к. с) на несостоятельных откупщиках.113462 р. 95 $\frac{3}{4}$ к. д) за самовольные порубки лесов 8682 р. 97 к. е) разных неокладных сборов 153222 р. 82 к.
-------------	---

Всего 1738659 р. 82 к.

Сверх того рассроченных по Высочайшим указам недоимок с 1846 года:

а) податных 50427 р. 95 $\frac{3}{4}$ к.
б) за розданный в ссуду из казны хлеб 102974 р. 67 $\frac{1}{4}$ к.

Всего 1892062 р. 15 $\frac{1}{4}$ к.

О числе нерешенных дел и арестантов	Во всех Присутственных местах состоит нерешенных дел: В губернском городе по 1-е мая.....5591 В уездных по 1-е апреля.....3418 Содержащихся арестантов.....433
-------------------------------------	---

Состоящий в доверии Гражданского Губернатора /подпись/²⁵.

Отже, важливу за змістом інформацію щодо вивчення соціально-економічного розвитку губернії знаходимо саме в статистичних документах.

Наступний збірник, що містить статистичні свідчення про губернію за 1859 р., був виданий у 1866 р. у м. Санкт-Петербург Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ за розпорядженням Міністра внутрішніх справ⁶. Видання складається умовно з двох основних розділів: загальні відомості про Чернігівську губернію та інформація про населені пункти губернії.

У загальних відомостях про губернію подається детальна інформація про географічний стан губернії, площу, природні умови, геологічний склад території губернії тощо. Зазначається, що за станом на 1859 р. Чернігівська губернія за площею займала 24 місце серед губерній європейської Росії – 47,405 квадратних верст. У названому виданні подається розподіл площі губернії за повітами, найбільшим із них був Остерський – 3, 963 квадратних верст.

За даними 1859 р. населення губернії складало 1 мільйон 461 тисяча 500 осіб, з них – 709 тисяч 268 чоловічої статі і 752 тисячі 232 жіночої статі. Населених пунктів у губернії було 3 тисячі 673. Найбільша кількість населення була у Новозибківському повіті, потім – Стародубському, Суражському, Сосницькому і Ніжинському. Найменшим за населенням був Остерський повіт притому, що займав найбільшу серед повітів площу.

У виданні також наводиться інформація щодо розподілу населених пунктів губернії за щільністю населення – найбільш щільно заселений у 1859 р. був Конотопський повіт; наводяться таблиці з інформацією щодо населених пунктів, де проживало більше тисячі осіб (такі населені пункти вважалися великими); розбивка повітів за кількістю населення різної національності (білоруси, великоросіяни (чи російські слобожани), малоросіяни (степовики), євреї, німці, греки, цигани); детально аналізується стан економіки губернії.

Другий розділ містить безпосередньо табличний перелік усіх населених пунктів губернії із суцільною нумерацією за повітами, що є позитивним моментом, адже дозволяє одразу визначити загальну кількість населених пунктів губернії. Таблиця складена за наступними графами: порядковий номер, назва населеного пункту, місце розташування, відстань від повітового міста, кількість дворів, кількість жителів, а також остання графа містить інформацію про церкви, навчальні та благодійні заклади, поштові станції, ярмарки, фабрики і заводи, що розташовані на території населеного пункту.

Окрім того, у збірнику розміщено чотири покажчики: розподіл населених пунктів Чернігівської губернії за різними найменуваннями окремо за повітами (тобто кількість у повітах міст, містечок, поселень, хуторів, монастирів, фабрик і заводів тощо); розподіл населених пунктів Чернігівської губернії за кількістю дворів; розподіл населених

пунктів Чернігівської губернії за кількістю жителів; показчик населених пунктів Чернігівської губернії за абеткою.

Отже, довідник містить значну за обсягом інформацію, тож маємо нагоду засвідчити високий рівень роботи статистичного комітету Чернігівської губернії, що дозволяє проводити аналітичні дослідження з історії Чернігівської губернії середини XIX ст.

Наступним за хронологією довідником, що зберігається у Державному архіві Чернігівської області, є праця Олександра Русова “Описание Черниговской губернии” за станом на 1897 рік⁷. На жаль, довідник потрапив до архіву не у повному складі, відсутня інформація про три повіти: Мглинський, Стародубський і Суразький.

Список населених пунктів, у межах повітів, міститься у таблиці, що має наступні графи: назва населеного пункту; належність до волості; кількість дворів у порівнянні на початок та кінець XVIII ст., 1858 р., 1892 р., 1896 р.; кількість дворів і населення станом на 1897 р. і примітки. У примітках вказується наявність у населеному пункті навчальних закладів, бібліотек, фабрик і заводів.

У 1902 р., за дозволом Чернігівського губернатора Євгена Костянтиновича Андреевського у м. Чернігові вийшло друком видання Чернігівського губернського статистичного комітету за назвою: “Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих население не менее 10 жителей, по данным 1901 года”⁸. У передмові видання зазначено, що подібні списки по Чернігівській губернії були вже видані Центральним статистичним комітетом у 1866 р. і Чернігівським губернським статистичним комітетом у 1892 р., однак вони вже застаріли і потребують уточнення.

Нові списки наводяться не за повітами, а за абеткою у межах всієї губернії. Окрім назви населеного пункту у таблиці зазначається назва повіту, волості, при якій річці, озері чи колодязі розташований, кількість жителів чоловічої і жіночої статі та поштова адреса. Порядкові номери населених пунктів не вказані.

Останнє видання, видане Чернігівським губернським статистичним бюро, що зберігається у Державному архіві Чернігівської області і стосується періоду Чернігівської губернії, має назву “Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям” і датоване 1919 р. Список населених пунктів Чернігівської губернії складений у рамках кожного повіту, але розділений за волостями з окремою їх нумерацією у межах кожної волості. Інформація складена за результатами перепису 1917 р. і містить дані про кількість дворів і населення в кожному населеному пункті⁹.

Підсумовуючи, зауважимо, що в даному випадку ми звернулися лише до документів, які фіксують окремі статистичні дані історично-

го періоду Чернігівської губернії. Як вже зазначалося, Державний архів Чернігівської області зберігає документи багатьох фондів, в яких міститься інформація про діяльність губернських установ та видатних особистостей Чернігівської губернії. Відзначаючи 210-у річницю з часу утворення Чернігівської губернії, зауважимо, що дослідження історії Чернігівщини продовжуються, отже, архівні документи можуть відкрити ще багато цікавих і маловідомих фактів з історії Чернігівської губернії.

¹ Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1830. – Т. 27. – Ст. 20.162. – С. 59.

² Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1830. – Т. 30. – Ст. 23.460. – С. 772–773.

³ Довідник з історії України (А–Я): Посібн. для загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.

⁴ Общее губернское учреждение / Свод законов Российской империи. – Т. 2. – Ч. 1. – Спб, 1876. – 584 с.

⁵ Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 4, спр. 20, арк. 8.

⁶ Черниговская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. – Санктпетербург, 1866. – 229 с.

⁷ Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Т. II. Приложение IV. Список населенных мест Черниговской губернии (не полностью) – Чернигов, 1899. – 240 с.

⁸ Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей, по данным 1901 года. – Чернигов, 1902. – 188 с.

⁹ Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. – Изд. 2-е. – Чернигов, 1919. – 72 с.

Представлены некоторые документы, имеющиеся в Государственном архиве Черниговской области, а также проанализированы отдельные источники по исследованию вопроса образования и развития Черниговской губернии в XIX – начале XX века.

Ключевые слова: Российская империя; губерния; административная единица; украинские земли; статистические сведения.

There is given documents, preserved in the State Archives of Chernihiv Region, analyzed some sources on the question of the establishment and development of Chernihiv Guberniya in the 19 – at the beginning of 20 centuries.

Keywords: Russian Empire; the Guberniya; the administrative unit; the Ukrainian lands; statistical data.